

ਭੂਮਿਕਾ

ਮੱਧਕਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਦੌਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉੱਚ ਪਾਏ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ, ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਧਰਮ, ਸਮਾਜ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬਕਾਲੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ ਅਤੇ ਉਦਾਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਤੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਸੁਨੇਹਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਉੱਚਤਾ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ, ਜਾਤਪਾਤੀ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਨਕਾਰਣ ਕਰਕੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਗੌਰਵ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਨ ਸੁਹਜ ਭਰਪੂਰ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਨਮੋਲ ਖਜਾਨੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰਬ ਪੱਖੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਚਿੱਤਰ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਚ-ਨੀਚ ਦੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਮਿਟਾ ਕੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੇ ਬਿਰਹੋਂ, ਬਿਰਹੋਂ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਜੀਵਆਤਮਾ ਦੀ ਤੜਪ, ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੇ ਨਿਯਮ, ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਤਿਸ਼ਨਾ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਬਿਹਬਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਸਲ ਦਾ ਰਾਹ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਇਕ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸਿਮਰਨ ਰੂਪੀ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਬਹੁ-ਆਧਾਰੀ, ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਸੁਹਜ ਵਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਲੈਣਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁਭਾਵਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਰੂਪ, ਗੁਣ, ਰੰਗ, ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਆਦਿ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਟੁੰਬਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਸਦੀਆਂ ਮਨੋਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਮਾਨਵੀ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਥੂਲ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨ ਹੋਂਦ ਹੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਸੁਹਜ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਪਸਾਰਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਰੋਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਲਾ ਦਾ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਮਾਡਲ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ (ਬਾਰਹਮਾਹ, ਰੁਤੀ, ਥਿਤੀ, ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ) ਚੁਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਪਸਾਰਾ ਨੂੰ ਉੱਭਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਇਹ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਨਿਗੂਣਾ ਜਿਹਾ ਯਤਨ ਹੈ, ਪਰ ਖੁਸ਼ੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਅਕੱਥ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹਾ ਖੇਤਰ ਸਦੈਵ-ਨਵੀਨ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਇਹਨਾਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਸੌਂਦਰਯ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ, ਚਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਓਤ ਪੋਤ ਹੋਈ ਪਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਸਹਿਤ ਅਤੇ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ ਮੁਲੰਕਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੈਂ ਇਕ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਖੋਜ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸੱਤ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਸਖਸ਼ੀਅਤ, ਸ਼ਹਾਦਤ, ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਉੱਘਾੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਥਮ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਅਤਿ ਉਚੇਰਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਲੌਕਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਨਿਰਮਲਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾਦਾਇਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਦੇ ਸਰਬ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।

ਦੂਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਉੱਤੇ ਹੀ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੁਹਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਈ ਖੋਜ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਜਾਂ ਉਦਾਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਅਤੇ ਨਿਖੇੜੇ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਥੇ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਸੰਕਲਪਾਤਮਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਤੀਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਰਚਿਤ ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ ਦੇ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸੁਹਜ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੁਗਤਾਂ ਨੇ ਸੌਂਦਰਯ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਤੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਸਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਚਿੱਤਰ ਕੇ ਸੁਹਜ ਲੱਭਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਅੰਗ 133 ਤੋਂ 136 'ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ, ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਾਵਿ ਸੁਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਮਾਂਝ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਚੀ ਜੋ ਦਰਦ ਅਤੇ ਵੇਦਨਾ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਹਜ ਵਿਵੇਚਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਆਰੰਭਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਬਾਣੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਰੁਤੀ ਅਤੇ ਥਿਤੀ ਬਾਣੀਆਂ ਸੁਹਜ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਬਾਣੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਅੰਗ 927 ਤੋਂ 929 ਤੱਕ ਅਤੇ 296 ਤੋਂ 300 ਤੱਕ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਅਤੇ ਗਉੜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਜੁਗਤਾਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ, ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਸੁਹਜ ਜੁਗਤਾਂ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੁਹਜ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ। ਛੰਦ, ਅਲੰਕਾਰ, ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਰਸ-ਰਾਗ, ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਲੈਅ, ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ, ਭੇਦ ਜਾਂ ਅਭੇਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਹਜ ਉਪਜਾਉਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਹੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਆਂਤਰਿਕ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਦ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਅਸੀਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਚੌਥੇ ਅਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ

ਸੰਕੇਤਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਾਂਗੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਜੜ੍ਹਤ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਵੀ ਦਿਆਂਗੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰੁਤੀ ਅਤੇ ਬਿਤੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਰਚਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਛੇਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਦੇ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਗ 250 ਤੋਂ ਅੰਗ 262 ਤੱਕ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਨਿਹਿਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਦਾ ਸੁਹਜ ਵਿਧਾਨ ਉਸਾਰਨ ਹਿੱਤ ਕਾਵਿ-ਸੁਹਜ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਕਿਸ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਅਧਿਆਇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੁਹਜਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਕਿਵੇਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਜੋ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸੱਤਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਸੁਖਮਨੀ ਦਾ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੁਹਜ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਅੰਗ 262 ਤੋਂ 296 ਤੱਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮੇਰੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ, ਕਿਸੇ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਕਲਾ ਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ - ਸੰਗੀਤ, ਲੈਅ, ਛੰਦ, ਅਲੰਕਾਰ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਬਿੰਬ ਦਾ ਵਿਵਿਧ ਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਬਿਓਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਵੀ ਦਰਸਾਏ ਜਾਣਗੇ

ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾਵਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਹ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹਨ) ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਜੋ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੁਹਜ ਕਲਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਸਾਂਝ ਪੁਆਈ ਜਾ ਸਕੇਗੀ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਐਨ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਨਿਚੋੜ ਨੂੰ ਸਾਰ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਖੋਜ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਪੱਤਰ ਪਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ, ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਇਕਾਗਰਤਾ ਸਹਿਤ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਬਖਸ਼ੀ।

ਧੰਨਵਾਦ ਦੇ ਦੋ ਰਸਮੀ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਨਿਗਰਾਨ ਡਾ. ਯੋਗਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਰਿਣ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਕਦਮ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਲੈ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਵੇਕੀ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੇਧਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਦਾ ਮੇਰਾ ਮਾਰਗ ਰੋਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ, ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਸਦਾ ਹੀ ਮੇਰੀ ਲੇਖਣੀ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਿਚ ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੇਰੀ ਕੇਵਲ ਅਗਵਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਮੁਖੀ ਮੈਡਮ ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ-ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹ

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਪੂਰਨ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਦਿਲੋਂ ਰਿਣੀ ਹਾਂ। ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਗੁਰਪਾਲ ਸੰਧੂ (ਈਵਨਿੰਗ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ), ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ (ਈਵਨਿੰਗ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ), ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਈਵਨਿੰਗ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ), ਡਾ. ਸ਼ੀਨਾ ਪਾਲ (ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ), ਡਾ. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ (ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ) ਅਤੇ ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ, ਦੋਰਾਹਾ) ਵੀ ਮੇਰੇ ਧੰਨਵਾਦ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਮੈਂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸੁਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਮਿਲੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੂਰਨ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਆਪਣੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਪਿੰ. ਡਾ. ਜਨਮੀਤ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਨਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਕਦਮ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸੁਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਖਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਸਹਿਤ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬੜੇ ਉਸਾਰੂ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਸੁਝਾਅ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਸੁੱਭ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਵਿਚ ਸਾਥ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਲਜ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਮਿਲਦੇ ਸਹਿਯੋਗ, ਸੁਖਾਵੇਂ ਅਕਾਦਮਿਕ ਮਾਹੌਲ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਲਈ ਵੀ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਵੀਰ ਸ. ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ (ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਰੀਜਨਲ ਸੈਂਟਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ) ਦੀ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਕੇਵਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਹੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਲ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਸੁੱਭ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੀਨੀਅਰ ਲੈਕਚਰਾਰ, ਗੌਰਮਿੰਟ ਸਕੂਲ, ਮਹਿਤਪੁਰ, ਜਲੰਧਰ) ਵੀ ਮੇਰੇ ਧੰਨਵਾਦ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪਕੇਰਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਪੂਰੀ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਜਿਹਨਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ-ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵੀ ਜੋ ਕੁਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਤਿ ਅਜੀਜ਼ ਤੇ ਬੇਸ਼ ਕੀਮਤੀ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਸਦਾ ਰਿਣੀ ਰਹਾਂਗੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਸੁਖਾਵਾਂ ਮਾਰੌਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਛਪਾਈ ਦਾ ਅਣਥੱਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਕਤ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਕਿਨਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇਸ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸ: ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦ।

ਮੈਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਣਥੱਕ ਯਤਨਾਂ, ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਨਿੱਘੇ ਪਿਆਰ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਇਸ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਛੋਟੇ ਵੀਰਾਂ ਸ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਜੋਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਅਰਵਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਅਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਣਥੱਕ ਮਿਹਨਤ, ਸਹਾਇਤਾ, ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਇਹ ਮੁਕਾਮ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਸੋ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਕਾਰਜ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ।

ਮਿਤੀ: 22/1/14

Jaspreen Kaur
(ਜਸਕਿਰਨ ਕੌਰ)